

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ЮРИК ВЕРОНІКА ОЛЕГІВНА

УДК 821.161.2-312.9.09

**ЕЛЕМЕНТИ ФАНТАСТИКИ ТА СОЦІАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ В
ЖАНРІ ХИМЕРНОГО РОМАНУ
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ОЛЕКСАНДРА ІЛЬЧЕНКА «КОЗАЦЬКОМУ
РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ, АБО Ж МАМАЙ І ЧУЖА МОЛОДИЦЯ»,
ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ЛЕВИНЕ СЕРЦЕ», ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА
«ДІМ НА ГОРІ»)**

035.01 українська мова та література

Автореферат
дипломної роботи на здобуття академічного ступеня
магістра філології

Миколаїв – 2020

Робота виконана на кафедрі української філології, теорії та історії літератури Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент

ЛЕБЕДИНЦЕВА Наталія Михайлівна

Чорноморський національний університет

імені Петра Могили

доцент кафедри української філології,

теорії та історії літератури

nlebedintseva@yahoo.com

Рецензент:

кандидат філологічних наук, доцент

ОСТАПЧУК Тетяна Павлівна

Чорноморський національний університет

імені Петра Могили

доцент кафедри англійської філології

tat_ostap@ukr.net

Захист відбудеться 26 лютого 2020 року о 9⁰⁰ годині в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат підготовано 16 лютого 2020 р.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Химерна проза – це унікальне явище в українській літературі, яке з'явилося у 60–80-х роках ХХ століття. У цей період на території всього Радянського Союзу був дозволений тільки один «художній стиль»: соціалістичний реалізм, ключові характеристики якого були чітко визначені владою. Автори творів химерної течії одночасно вдавалися до зображення реального світу, виконуючи основні настанови соцреалізму, і, за допомогою фантастичних та міфологічних елементів, поєднували його зі світом ірреальним.

Специфіку химерної прози помітили ще її сучасники (М. Ільницький), вивчення цього літературного явища тривало у 80-х – на початку 90-х років (М. Павлишин, Л. Масенко), а деякі питання розглядаються до сьогодні (О. Вощенко, А. Горнятко Шумилович, О. Журавська, Н. Кобилко, Д. Куриленко), проте єдиної думки ні щодо самого терміна «химерна проза» (або ж «химерний роман»), ні щодо визначальних рис досі немає.

До химерної прози належать такі зразки української класики ХХ століття, як: роман О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», який став початком традиції «химерного роману» в українській літературі, діалогія В. Земляка «Лебедина згряя» та «Зелені Млини», твори В. Шевчука «Дім на горі» та «На полі смиренному», роман П. Загребельного «Левине серце», твір Є. Гуцала «Позичений чоловік...», роман В. Яворівського «Оглянься з осені», повість В. Дрозда «Ірій» та ін. Окремі аспекти цих творів були досліджені у статтях та дисертаціях.

Зокрема, Н. Кобилко зосередила увагу на специфіці хронотопу роману «Дім на горі» В. Шевчука, Н. Логвіненко дослідила поєднання реального та ірреального світів у романі, а М. Павлишин звернувся до характеристики жанру, міфологічних і фольклорних особливостей. Особливості жанру «химерного роману з народних уст» О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», поруч з іншими творами химерної

прози, аналізували Д. Куриленко та Т. Тіхавська. Зв'язок роману П. Загребельного «Левине серце» з фольклором вивчала В. Галацька.

Зарубіжні дослідники зосереджувались на вивченні лише наукової фантастики. Це Д. Ганн та М. Канделарія, а також Д. Клют, серед радянських вчених питання фантастики піднімав Ю. Кагарлицький та К. Мзереулов. Серед вітчизняних науковців тему фантастичного, фантастики та фентезі досліджували Т. Гребенюк, Ю. Єгорова, М. Логвіненко та М. Назаренко, А. Трокай, Т. Гребенюк, С. Хороб, Ю. Єгорова, О. Журавська, Д. Куриленко, С. Олійник.

Актуальність теми дослідження зумовлена неоднозначністю поняття химерної прози у літературознавстві, крім того, на сучасному етапі в українській літературознавчій науці немає достатньої кількості ґрунтовних робіт, у яких вивчається співвідношення соцреалістичних та міфологічних елементів, а також співвідношення соцреалізму й фантастики.

Метою дослідження є встановити співвідношення фантастичних і соцреалістичних елементів у жанрі химерної прози.

Для досягнення мети виконано такі **завдання**:

- охарактеризувати образно-змістову та мовностильову специфіку химерної прози;
- з'ясувати особливості фантастики як жанру та як методу, виявити його елементи у химерній прозі;
- визначити поняття соціалістичного реалізму та його основні риси, схарактеризувати їх особливості у химерній прозі;
- з'ясувати риси фантастики та соціалістичного реалізму у творі Олександра Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця»;
- проаналізувати міфологічні та соцреалістичні елементи твору Павла Загребельного «Левине серце»;
- описати елементи фантастики та соціалістичного реалізму в романі-баладі Валерія Шевчука «Дім на горі».

Об'єктом дослідження є фантастичні та соцреалістичні елементи у творах химерної прози.

Предмет дослідження: поєднання елементів фантастичного та соцреалістичного в романах Олександра Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», Павла Загребельного «Левине серце» та Валерія Шевчука «Дім на горі».

Методи і прийоми дослідження: *герменевтичний метод*, який застосовується для інтерпретації образних систем творів; *культурно-історичний метод*, що полягає в дослідженні впливу соціалістичної доби та відображення соціалістичного реалізму в химерній прозі; *міфопоетичний метод*, який використовуємо для аналізу міфологічної складової романів; *порівняльно-типологічний метод*, що виявляється у співставленні фантастичних та соцреалістичних характеристик обраних романів; *описовий метод*, який полягає у виокремленні та описі фантастичних і соцреалістичних елементів в аналізованих творах химерної прози.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що уточнено систему фантастичних, міфологічних та соцреалістичних елементів у творах химерної прози та зроблено спробу простежити їх взаємодію.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали проведеного дослідження стануть у нагоді при підготовці семінарських занять із сучасної української літератури, а також у подальших наукових дослідженнях химерної прози та окремо творів О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», П. Загребельного «Левине серце» та В. Шевчука «Дім на горі».

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що риси фантастики та соціалістичного реалізму виокремлені та проаналізовані в химерній прозі на матеріалі романів О. Ільченка, П. Загребельного та В. Шевчука.

Апробація результатів дослідження. За темою магістерської роботи опубліковано статтю «Елементи міфології та соцреалізму в романі Павла Загребельного “Левине серце”» у молодіжному науковому журналі

«Студентські наукові студії» (випуск 37 (81), 2020 р., с. 145–149). Окремі узагальнення та висновки були оприлюднені на щорічній науково-методичній конференції «Могилянські читання» (Миколаїв, 14 листопада 2019 р.).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків і списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи – 80 сторінок, з них основного тексту – 72 сторінки. Список використаної літератури містить 72 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У Вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, окреслено стан вивчення проблеми, сформульовано мету та основні завдання дослідження, визначено об'єкт, предмет та матеріал дипломної роботи, розкрито наукову новизну, практичне та теоретичне значення, описано методологію дослідження. Надано відомості про апробацію результатів та структуру дипломної роботи.

У першому розділі **«Феномен химерної прози в українській літературі 60–80-х рр. ХХ ст.»** на основі вивчення та аналізу наукової літератури висвітлено, що химерна проза – це явище, що виникло суто на українському ґрунті в період 60–80-х років ХХ століття. І хоча на утворення химерної стильової течії (так само як і магічно-реалістичної, з якою часто порівнюють химерну прозу) вплинули всесвітні соціальні, екологічні, технологічні та інші зміни, головною причиною утворення цього специфічного українського явища стало побутування соціалістичного реалізму та жорсткої цензури.

У підрозділі 1.1. **«Термінологічні та жанрові особливості химерної прози»** вказано, що химерна проза була і залишається дискусійним явищем української літератури. Домінантними рисами химерної течії варто вважати умовність зображеної дійсності та фольклорність, яка полягає у використанні трансформованих міфів та образів, у вживанні просторіч і засобів комічного. Твори з такими характеристиками відзначаються інтелектуально-філософською наповненістю та стильовою поліфонією. Інколи дослідники співвідносять

химерну прозу з магічним реалізмом, проте ці явища, незважаючи на їхні спільні риси, не є тотожними. Бо химерна проза – це суто український феномен, який базується на українській традиції, на українському фольклорі та на українській усній розмовній мові, течія виникла як реакція на події сучасного їй культурно-історичного періоду.

У підрозділі 1.2. **«Специфіка фантастичної прози»** виявлено, що фантастика, розпочавши свою історію з чарівної казки, в окремий жанр сформувалась у ХІХ столітті. Саме тому розрізняють фантастику як прийом та як жанр. Фантастика поділяється на декілька жанрів і, хоча єдиної наукової класифікації досі не створено, серед представлених у літературознавстві досліджень можна виділити спільні позиції: так, більшість дослідників відокремлюють наукову фантастику та фентезі як головні жанри фантастичної літератури.

У підрозділі 1.3. **«Явище соціалістичного реалізму та його вплив на українську літературу за радянських часів»** досліджено, що соціалістичний реалізм був основним творчим методом Радянського Союзу, введено його було примусово. Це загальномистецьке явище мало набір характеристик, до яких відносять: зрозумілість та доступність, використання мовних штампів; зображення робітника, який працює на благо комунізму та допомагає будувати майбутнє; соціалістичний оптимізм, направлений більше на майбутнє; чіткий поділ на позитивних і негативних героїв, відсутність півтонів; ідейність, звеличення партії та недавнього героїчного минулого, пов'язаного з комунізмом. Українські письменники радянського періоду більше зверталися до поетичних жанрів, а в прозових творах перевагу надавали темі українського села та звичайного селянина (замість робітника).

У підрозділі 1.4. **«Елементи фантастики та соціалістичного реалізму у творах химерної прози»** показано, що у химерній стильовій течії поєднується реальне й фантастичне. Це явище простежується на всіх рівнях творів: на сюжетно-композиційному (реалістичний сюжет, що прив'язаний до певного історичного періоду або про нього згадується через прийом ретроспекції;

умовність як виразник фантастичного), образному та проблемно-тематичному (пересічна людина, але водночас – новий герой, через образ якого формується проблема екзистенції; образ автора, вписаного в сюжет твору), мовностильовому (просторіччя в мові персонажів та оповідача як виразник реального; гумор, гротеск, сатира, буквалізація метафор – елемент незвичайного, химерного).

У другому розділі **«Поєднання елементів фантастики та соціалістичного реалізму в жанрі химерної прози»** проаналізовано, що загалом явище химерної прози виникло як протест проти художньо обмеженого виробничого роману та жорстких умов соціалістичного реалізму, проте період, у якій писалися твори химерної течії (60–80-ті роки ХХ століття), вимагав певних політично регламентованих елементів. Досліджено, яке місце ці деталі займають у химерній прозі та яким чином вони сполучаються з її фантастичною складовою.

У підрозділі 2.1. **«Риси фантастики та соціалістичного реалізму в романі О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця”»** виявлено, що фантастичні елементи містяться на всіх рівнях роману «Козацькому роду нема переводу...». В образній системі надзвичайне проявляється не тільки через безсмертність Мамаю, а і його характеристику як деміурга, творця; він прирівнюється до Бога (який теж є частиною образної системи твору та виявляє деякі людські риси). У хронотопі твору поєднуються реальний (місце дії – Україна, згадується місто Мирослава, час – після Хмельниччини) та ірреальний світи (образ Бога зумовлює існування небесного простору, а його безсмертність, як і безсмертність Козака Мамаю, засвідчує існування космічного, необмеженого часу). Елементи соцреалізму виявлені у творі меншою мірою: так, серед головних героїв, здебільшого, робітники та ремісники. На цьому тлі виокремлюється Козак Мамай – народний образ, митець, деміург, який також має хист до звичайної роботи, а у пізніші часи допомагає будувати заводи й електростанції. Критика царизму та зневажливе ставлення до божественного характерні для радянської доби, проте у цих же

елементах простежується алюзія на саме радянське суспільство, а отже – завуальована критика влади СРСР, що суперечить принципам соцреалізму.

У підрозділі 2.2. **«Явище “химерності” у творі П. Загребельного “Левине серце”»: інтеграція міфологічних елементів у соціалістичну дійсність»** з’ясовано, що у романі переплітаються реальне й міфологічне. Це поєднання простежується на всіх рівнях: на сюжетно-композиційному (реалістичні події, що прив’язані до певного історичного періоду через прийом ретроспекції; умовність як виразник міфологічного), образному та проблемно-тематичному (звичайна людина, новий герой, через образ якого виявляється проблема екзистенції; образ автора, вписаного у сюжет твору, як елемент міфологічного), мовностильовому (просторіччя у мові персонажів та оповідача як виразник реалістичного; гумор, гротеск, сатира – елемент незвичайного, химерного). У творі показано небачене, несподіване, інколи навіть зухвале, а то й недоречне. Але все це дозволяє авторові по-своєму поєднати книжкову мудрість із комічними сільськими розповідями. Ці історії є бурлескними, комічними, самоіронічними, але поєднуються з серйозними роздумами про життя селян.

У підрозділі 2.3. **«Співвідношення елементів фантастики та соціалістичного реалізму в романі В. Шевчука “Дім на горі”»** досліджено, що фантастичність у романі «Дім на горі» полягає, перш за все, у міфологізмі (авторському та народному), що сприймається героями як реальність. Фантастичні елементи також присутні в образній системі твору (образи нечисті з другої частини, образ митця, письменника, що співвідноситься з автором), на сюжетно-композиційному (міфологічні сюжети, 13 оповідань у другій частині) та ідейно-тематичному рівнях. Фантастичності набуває хронотоп роману: події першої частини відбуваються у певний проміжок часу, проте не в хронологічному порядку. Час у творі набуває циклічного характеру, а місце залежить від дому на горі: «тут» або «десь далеко».

У **Висновках** підсумовано результати дослідження. Проаналізовані твори химерної прози, хоча й належать до однієї стильової течії та мають спільні

характеристики, багато в чому є оригінальними, несхожими один на одного. Дослідники досі виокремлюють в них різну жанрову специфіку, вживаючи терміни «гротескно-сатиричного роману» («Левине серце»), «філософського» або «роману-балади» («Дім на горі») та «лицарського», «пригодницького роману» («Козацькому роду нема переводу...»), – але неочікуване, надзвичайне, міфологічне, фантастичне, яким наповнені ці тексти, допомагає авторам творити оригінальні художні світи в умовах суворої цензури.

АНОТАЦІЯ

Вероніка Юрик. Елементи фантастики та соціалістичного реалізму в жанрі химерного роману (на матеріалі творів Олександра Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», Павла Загребельного «Левине серце», Валерія Шевчука «Дім на горі»). – Миколаїв, 2020.

У дипломній роботі проаналізовано твір Олександра Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», роман Павла Загребельного «Левине серце» та роман-балада Валерія Шевчука «Дім на горі». Ці твори належить до явища химерної прози, мають риси соцреалізму та фантастики (міфології).

Міфологічні елементи найбільш повно виявилися в романах «Левине серце» та «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця». Так, у творі «Левине серце» превалюють міфологічні елементи: абстрактний простір і час (радянський період вгадується з контексту), а отже – метафізичний хронотоп. Мова твору наповнена просторіччями, а міфологізм роману проявляється через буквалізацію метафор. У «Левиному серці» іронічно змальована радянська дійсність, а сюжет зосереджений на побутових реаліях. Тут же зустрічаємо події, характерні для відповідної доби: перенесення села до іншого місця, зміна назви за радянським зразком. Причому всі ці деталі сприймаються героями як звичні, нормальні. Героями твору виступають пересічні трактористи, колгоспники, агрономи.

Натомість роман-балада Валерія Шевчука «Дім на горі» містить і елементи міфологізму, і елементи фантастики. Реальність, яка сприймається героями твору як звичайна, пропущена крізь призму фантастичності: окрім мотиву перетворення (сірого птаха на людину), у романі є мотив дороги (синьої дороги, долі, перехрестя минулих та майбутніх поколінь). Циклічність часу передається через монтажний та ретроспективний прийоми в композиції першої частини та міфологічність, абстрактність часопростору – у другій. Важливі історичні події (війна, революція, голодомор тощо) згадуються лише в одній короткій фразі. Персонажі з першої частини нагадують типових представників інтелігенції (вчителі, директор). Друга частина твору не уточнює час і ніяк не характеризує

радянський час. Валерій Шевчук уникає навіть згадок про радянський період, його ідеологію та важливі історичні події та не дотримується канонів нав'язаного владою соцреалізму.

Роман О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця» базується на українській міфології та фольклорі: зокрема, це простежується в образній системі, до якої входить образ Козака Мамаю (втілення української національної ментальності), гетьмана Однокрила (казковий принц, перетворений на лебедя) тощо. Олександр Ільченко у творі на перший план виводить звичний образ робітників, які не панам слугують, а намагаються якнайкраще виконати свій обов'язок. Навіть сам Козак Мамай, маючи надзвичайні та творчі здібності, може виконувати й ремісницьку роботу. Події роману розгортаються в XVII столітті, проте мова твору осучаснена: автор використовує лексеми XX століття, часто пояснює застарілі слова, використовує відносно небагато історизмів та архаїзмів. Твір розраховано на сучасну авторові аудиторію, яка або не знає про події того періоду, або не вважає за потрібне занурюватися в достовірність та історичну атмосферу.

Проаналізовані твори химерної прози, хоча й належать до однієї стильової течії та мають спільні характеристики, багато в чому є оригінальними, несхожими один на одного. Неочікуване, надзвичайне, міфологічне, фантастичне, яким наповнені ці тексти, допомагає авторам творити оригінальні художні світи в умовах суворої цензури.

Ключові слова: міфологізм; соцреалізм; інтертекстуальність, фантастика, химерна проза, хронотоп, образна система.

SUMMARY

Veronika Yuryk. Elements of fantasy and socialist realism in the genre of the bizarre novel (on the material of the works of Oleksandra Ilchenka «Kozatskomu rodu nema perevodu, abo zh Mamay i Chuzha Molodytsya», Pavla Zahrebelnoho «Levyne sertse», Valeriya Shevchuka «Dim na hori»). – Mykolaiv, 2020.

The diploma work analyzes the work of Alexander Ilchenko "The Cossack Generation Is No Translation, or Mommy and Alien Young Man", the novel by Paul Zagrebelny "The Lion's Heart" and the ballad novel Valery Shevchuk "House on the Mountain". These works belong to the phenomenon of bizarre prose, have features of social realism, fiction and mythology.

The mythological elements are most fully revealed in the novels "The Lion's Heart" and "The Cossack Genus, there is no translation, or Mama and the Alien Youth". Thus, in the work "The Lion's Heart" is dominated by mythological elements: abstract space and time (the Soviet period is guessed from the context), and therefore - metaphysical chronotope. The language of the work is filled with speech, and the mythology of the novel is manifested through the literalisation of metaphors. In "The Lion's Heart" ironically depicted Soviet reality, and the plot focuses on everyday realities. Immediately there are events that characterize the relevant day: the transfer of the village to another place, the name change according to the Soviet model. And all these details are perceived by heroes as normal, normal. The heroes of the work are ordinary tractors, collective farmers, agronomists.

Note Valery Shevchuk's novel Ballad on a Mountain contains both elements of mythology and fantasy. The reality that is perceived by the heroes of the work as ordinary, passed through the lens of fantasy: in addition to the motif of transformation (gray bird to human), the novel has a motif of the road (blue road, fate, crossroads of past and future generations). The cyclicity of time is transmitted through assembly and retrospective techniques in the composition of the first part and

mythology, the abstraction of the temporal space in the second. Important historical events (war, revolution, famine, etc.) are only mentioned in one short phrase. The characters in the first part resemble typical workers (teachers, principal), but they belong to the intelligentsia. The second part of the work does not specify the time and does not characterize the Soviet time. Valery Shevchuk avoids even mentioning the Soviet period, its ideology and important (or at all) historical events, and does not follow the canons of social-realism imposed on him.

O. Ilchenko's novel "The Cossack Genus Does Not Have a Translation, or Mama and the Alien Youth" is based on Ukrainian mythology and folklore: in particular, it is traced to the imagery system, which includes the image of Kozak Mamai (the embodiment of the Ukrainian national mentality), Hetman Odnokryl (fairy tale prince). turned into a swan) etc. In his work, Alexander Ilchenko brings to the fore the familiar image of workers who do not serve their masters but try to fulfill their duty as best they can. Even Kozak Mamai, with his extraordinary and creative skills, can do craft work as well. The events of the novel unfold in the seventeenth century, but the language of the work is up-to-date: the author uses lexemes of the XX century, often explains outdated words, uses relatively few historicisms and archaisms. The work is aimed at a contemporary author who either does not know about the events of that period or does not consider it necessary to immerse himself in authenticity and historical atmosphere.

The analyzed works of bizarre prose, although belonging to the same stylistic flow and having common characteristics, are in many respects original, unlike each other. the unexpected, the extraordinary, the mythological, the fantastic, which are filled with these texts, helps the authors to create original artistic worlds in the conditions of strict censorship.

Keywords: mythology; social realism; intertextuality, fiction, bizarre prose, chronotope, imagery.